

Інна Голубович, Ірина Нікіфорова

**ФЕНОМЕН СМІХУ У ФІЛОСОФСЬКО-
АНТРОПОЛОГІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ ВІТАЛІЯ
ТАБАЧКОВСЬКОГО**

Стаття присвячена аналізу феномену сміху як прояву «неевклідової рефлексивності» та «субліформи інтелектуальної свободи» у філософсько-антропологічній концепції В. Г. Табачковського.

Ключові слова: *сміх, неевклідова рефлексивність, субліформа інтелектуальної свободи.*

Статья посвящена анализу феномена смеха как проявления «неевклидовой рефлексивности» и «сублиформы интеллектуальной свободы» в философско-антропологической концепции Виталия Табачковского.

Ключевые слова: *смех, неевклидова рефлексивность, сублиформа интеллектуальной свободы.*

The article is devoted to analysis of the phenomenon of laughter as a form of the critical reflection and intellectual freedom of the philosophical and anthropological conception of the V. Tabachkovsky.

Keywords: *laughter, critical reflection, intellectual freedom.*

Звернення до творчості Віталія Георгійовича Табачковського у сміховій перспективі на сторінках чергової «сміхової» «Докси» не є випадковим. У 2002 році на феноменологічній конференції у Києві філософ познайомився з Н. А. Івановою-Георгієвською – одним з організаторів конференції «Про природу сміху» в Одесі – і був нею запрошений взяти участь у форумі, який вже став добре відомим не тільки в Україні, а й поза її межами. В. Г. Табачковський відгукнувся статтею «Сміх як антропорятівний чинник та як особлива форма критичної рефлексії», що була надрукована у третьому випуску «Докси» – «Гносеологічні та антропологічні виміри сміху» (Див.: [9]). Потім матеріали цієї статті стали основою глави «Сміх супроти відчаю підпілля» в одній з останніх праць філософа – монографії «Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності» (Див.: [8]). У «сміховій» главі «Полісутнісного homo» Табачковський неодноразово посилається на статті авторів «Докси», а висловлені в них ідеї розгортає у антропологічній площині. Склалися усі передумови для продовження й розширення творчого плідного контакту одного з видатних сучасних українських філософів та спілки «Одеська гуманітарна традиція»¹. Але, на жаль, не судилося... Ще й тому ми звертаємо увагу на цю цікаву сторінку інтелектуальної біографії Віталія Табачковського, яка

потенційно була «чревата» створенням оригінального варіанту «антропосміхового синтезу».

Після цієї інтелектуально-біографічної передумови звернімося безпосередньо до розгляду феномену сміху в антропологічній рефлексії філософа. По-перше, розглянемо, через які теми, проблеми, а також траєкторії та механізми думки здійснюється Табачковським «антропологізація» феномену сміху, як він залучає сміх у площину антропологічної рефлексії. Ми будемо аналізувати це коло проблем крізь призму опозицій, синтезів, порівнянь, занурень у певні контексти, створення відповідної мови опису, неологізмів, до яких вдається філософ. Це – рівень його творчої лабораторії, його власного інтелектуального антропологічного «техне», сміхоантропологічного у цьому випадку.

«Сміхова глава у «Полісутнісному Ното...» підсумовується пунктом «Онтологічні передумови сміху». Ми ж почнемо з онтологічного рівня, бо саме він здається нам головним у тому розгляді феномену сміху, який пропонує філософ. Онтологічний рівень є фундаментом і для подальшої антропологізації сміху. Така траєкторія аналізу є принциповою настановою для Табачковського. Він, як відомо, представляє не тільки антропологічний напрям у сучасній українській філософії, а також напрям «онтологічний», що розвивається у межах «київської світоглядної (онтологічно-світоглядної) школи». У працях представників цієї школи (В. Шинкарук, В. Іванов, С. Бистрицький, С. Пролєєв та ін.)² йдеться про «онтологічний поворот» та про «нову онтологію» – онтологію світу людини та культури. Людина розглядається як «особистісне буття у світі» у всій повноті свого «тут-і-тепер» існування. «Світ» передбачає як своє ядро світ, співвіднесений з людиною. Говориться про «онтологічні модальності» людського буття – такі, наприклад, як соціальність, культурність, предметність.

У цьому онтологічно-антропологічному контексті В. Г. Табачковський осмислює феномен сміху, саме цей контекст дає йому підстави для універсалізації сміху. Філософ універсалізує категорію сміху, надає їй глобального («всезагального») значення, але не в розумінні родової відмінності людини, а щодо сприйняття історії людства. «Сміх настільки ж універсальний, як і серйозний: він націлений на світове ціле, на історію, на все суспільство, на світогляд» [8, с. 199]. Філософ розглядає феномен сміху з позиції формування людської особистості, розгортання її внутрішніх потенцій. У чому ж полягає універсальність, на які онтологічні модальності та підвалини слід звертати увагу? По-перше, сміх закоріненений у амбівалентності «людського способу буття»³. Ця амбівалентність розглядається Табачковським через буденну сміхову

ситуацію падіння людини, коли хтось позаду неї раптово прибирає стільця. Оголоється така принципова антропологічна обставина, як негарантованість людської самодостатності. Перед нами, вважає філософ, фундаментальна антропологічна колізія: людина – несамодостатня істота, але ж вона прагне подолати почуття несамодостатності. «Сміх викликає будь-що, що не виправдано зазіхає на самодостатність» [8, с. 209]. Через сміх також відкривається здатність «примирити» Ното із думкою про свою фундаментальну недостатність. Такий прийом «зі стільцем» – прийом ілюстрування фундаментальних антропологічних вимірів безпосередньо через буденну, літературну чи то біографічну ситуації – був притаманний інтелектуальному стилеві Табачковського. Проте це – не бажання лише унаочнити чи проілюструвати якусь ідею високого рівня абстракції та загальності. Тісний зв'язок такого рівня онтологічно-антропологічних ідей із «життєсвітом» у його буденності – принципова специфіка антропологічного роздуму, без якого він не існує, вважає філософ. Він через такий ситуаційний опис пропонує процедуру «послідовної екзистенціалізації та феноменологізації» [8, с. 211] фундаментального людського світовідношення та самовідчуження. Тому Табачковський часто вдається до життєвих, біографічних «екземпл» як до цілком суттєвих. Далі ми також звернемо на це увагу.

Ще одна онтологічна передумова. Сміх – особливий вияв екстатичності людської істоти, він засвідчує міцну вітальність свого носія. У сміхових формах культури втілений елементарний «життєвий інстинкт». Такі форми – «рятівне коло», що уможливорює здатність Ното⁴ утриматися на поверхні бурхливої життєвої круговерті. Онтологічна передумова, що включає в себе наявність «рятівного кола», дозволяє потім, вже на іншому рівні аналізу обговорювати специфіку «антропорятівних» функцій сміху. Говорячи про вітальну та рятівну онтологічну передумову сміху Табачковський також конкретизує її через сміхову транскрипцію життєстверджуючих філософом літературного героя Я. Гашека – «бравого вояка Швейка», які він вважає неперевершеним втіленням цієї «онтологічної модальності» сміху: «Як би там не було, якимось-таки було, бо ж ніколи не було, щоб геть ніяк не було» [8, с. 212]. «Казус Швейка» узагальнюється та перетворюється у Табачковського на «швейкизм» саме тому, що в ньому вбачається зразкове втілення фундаментальної онтологічної «антропорятівності» сміху.

До онтологічних засад сміху філософ відносить також те, що цей феномен репрезентує специфічну іпостась людського досвіду – «досвід-межу». Один з авторів цієї статті колись також досліджував, спираючись на теорію А. Щюца (Див.: [1]), цю онтологічну рису сміху і створення у

просторі соціокультурної комунікації певної «граничної сміхової зони», яка забезпечує можливість встановити зв'язок між «світом повсякденності» та дивовижними, чудернацькими, божевільними «субуніверсумами реальності» – реальності дискурсу та досвіду, такими як, наприклад, лицарський субуніверсум Дон Кіхота.

Але ж автор відчував, що лише феноменологічної (соціологічно-феноменологічної) транскрипції сміхового «межевого досвіду» тут недостатньо, потрібен вихід на рівень онтології, який і окреслений В. Табачковським. Сміх, пише філософ, вказує на можливість досягнення «кінцевого пункту метафізичної межі світу», де усі факти і стани рівноправні і рівнобайдужі. А може навпаки – сміх у його антропорятівній іпостасі рятує людину від досягнення метафізичної межі рівнобайдужості? Однак, як вказує Табачковський, можливий і інший результат такої траєкторії сміхової редукції – досягнення «метафізичного нульового стану», стану «іншоїстоти», здатної дивитися на світ першим поглядом. Такі у першому наближенні онтологічні підвалини феномену сміху. Далі звернемося до тих опозицій, синтезів, порівнянь, неологізмів, до яких вдається В. Табачковський, створюючи свою сміхоантропологічну концепцію.

Опозиції. Інтелектуальному стилеві В. Табачковського взагалі властиве створення поняттєвих опозицій и мислення у опозиціях в їх діалектичній єдності. Він формулює, наприклад, фундаментальні антропологічні опозиції, евристичний потенціал яких використовують і інші представники «київської антропологічної школи» (Див.: [4]). Йдеться про дилеми есенційного та екзистенційного, моносутності – полісутності, родової всезагальності – індивідуальної тотальності, евклідової – неевклідової рефлексивності тощо.

Які ж опозиції у сміховій площині формулює В. Табачковський? По-перше, він вказує на протилежно спрямовані людські практики – антропоруйнівні та антропорятівні. Перші, що він також визначає як практики «підпілля», мають начало, що заперечує життя, а другі – начало, що стверджує життя. Концентрація першого начала – розмаїття виявів людської «пошлості», а її уособлення – образ чорта. Завдання, яке формулюється на протилежній життєстверджуючій стороні, – «висміяти чорта». Зустрічаємо у філософа і такі протиставлення: коротка трагедія – довічна комедія існування, песимістичне прозріння – оптимістичне прозріння, сміх – відчай (відчай не сприяє дистанціюванню від нестерпної ситуації, а сміх – сприяє).

У сміховій площині В. Табачковський вдається до прийому переформулювання чи «переформатування» певних фундаментальних

опозицій. Так протистояння «зло – добро» трансформується В. Г. Табачковським на полярність зла і сміху. Сміх постає не менш сильною категорією, ніж зло або негативні емоції, внаслідок яких зникає свобода. Сміх – прояв свободи, можливість виразити свободу через сміх – це прояв здобуття свободи. «Відтак, йдеться про сміх, про іронію тощо, не як применшення зла, а як рівнопотужного йому за своєю екстатичністю, навіть переважаючи його волею до життя, ствердження – не передусім – людської спроможності, вільної суті її як свідомої і відповідальної істоти тощо» [8, с. 198]. Не тільки зло є антиподом сміху, а й відчай та світоглядний песимізм; таким чином, відчай (песимізм) належать до царини зла, а сміх – добра. Сміх являється засобом творіння добра, простору для людського волевиявлення, шпариною, необхідною для вільного дихання за умов, що унеможливають акти проявлення творчої потенції як протистояння системі, суспільству, законам загального співіснування.

Синтези. Особливу увагу В. Табачковський приділяє синтезам, що них створює сміх, сміхова практика та сміхова рефлексія. Сміх принципово синтезуючий, він взагалі унеможливує збереження протилежностей, усталеність меж. Тоді «жахливо похмурій трагедійності» протиставляється не комедійність, а трагікомедійність» [8, с. 198]. Не опозиція «сміх – сльози», а «сміхосльози» чи «сльозосміх», не «мінор – мажор», а «міномажор». Також у сміховій площині трансформуються ті синтези, до яких сучасна культура вже звикла. Жорстка опозиція «хаос – космос» сьогодні вже перетворилась у парадоксальний «хаосмос». Проте сміхова логіка пропонує парадоксальніший варіант. В. Табачковський услід за Д. Хармсом звертає увагу на подвійно синтезований «хосмос», що обіймає «хаосмос» та «хохму» як продукт слов'янської культури (Див. : [8, с. 207]). Філософ не тільки розгортає перед нами розмаїття наявних та можливих «сміхових синтез» та «сміхових неологізмів». Він досліджує їх як прояв «неевклідової рефлексивності». «Розсудкова», евклідова стратегія мислення бачить саме протилежності, а «неевклідова» – поєднання чогось із «своїм-іншим». Поєднання одного та його іншого, себе та свого протилежного взагалі притаманне спекулятивному мисленню. Це Табачковський доводить, посилаючись на «Науку логіки» Гегеля. Шлях звідси до ступеню «неевклідовості» – не тільки бачити взаємозумовленість протилежностей, але й перестати сприймати їх всерйоз, бути готовими перевернути звичну ієрархію. Саме у такій настанові можливий «глузум» – ще один синтетичний неологізм. Пояснюючи це новоутворення, яке важко перекласти іншими мовами, В. Табачковський вписує його у простір «неевклідової рефлексивності»:

«Отже, «неевклідова рефлексивність» постає справді, як alter ego картезіанського cogito: свого роду розум через глузум» [8, с. 212].

У «неевклідової рефлексивності» свій режим існування – це «спалахи», зазначає В. Табачковський. Саме у такому режимі можливо буття в істині, що також неодноразово підкреслювалося в історії думки. Августин писав про «швидкі миті» дотику до Вічної Мудрості, М. Мамардашвілі – про те, що буття відкривається нам лише у ритмі «інтермітенцій серця», «серцевих перебоїв». Модус існування сміху – теж «спалах», «швидка мить», «перебої». Тотальний, нескінченний, безмежний сміх – це сміх диявола, вважає М. Кундера у своїй «Книзі сміху та забуття» (Див.: [3]).

Зазначені В. Табачковським «сміхові синтети» – це не тільки прояв неевклідової рефлексивності, а й «міжосміхового досвіду» світу, світу де є «радісна туга та тужлива радість» (Ж. Батай), де існує «веселе пекло» (М. Бахтін). Сміх розглядається українським філософом в контексті практик особливого штибу («сміхонасичених практик»), не лише дискурсивних, а життєвих, екзистенційних, яким притаманні емоційність, вольове поривання до життя, довіра до мудрості життєвої стихії. Нагадаємо, що сама «сміхова глава» у «Полісутнісному Номо...» починається з питання пошуку антропорятівної альтернативи антропоруйнівним практикам «підпілля», тобто завдання собі філософ ставить «практичне», проте таке, що потребує рефлексивного обґрунтування у «філософії особистого та родового порятунку».

Такі «сміхонасичені» практики особистого порятунку мають вагому біографічну складову, вони тісно пов'язані з «фактичністю» конкретного життєвого шляху та долі. Взагалі не випадково, що В. Табачковський вдається до біографічної/автобіографічної експлікації запропонованого ним антропологічного принципу «індивідуальної тотальності» у своїх працях (перш за все в «У пошуках невтраченого часу: (Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників)» [10]) та у проектах (щорічні філософсько-антропологічні студії, присвячені життю та творчості відомих вітчизняних філософів – М. Злобіної, В. Іванова, М. Поповича тощо)⁵. Найкращою біографічною ілюстрацією сміху у Табачковського слугує один той самий наведений в двох різних роботах приклад (Див.: [8; 10]). Це ситуація написання карикатури на П. Копніна (директор Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ з 1962 по 1967 рік) М. Поповичем в інститутській стіннівці «За творчу думку», вірніше не наявність карикатури, а її відсутність, яка гостро критикувалась П. Копніним. Наведення одного й того самого прикладу із власного досвіду є не простим повторенням у різних варіаціях. Бо у випадку згадування

цієї ситуації в роботі «У пошуках невтраченого часу...» Табачковський ілюструє обставини, що склалися на той час в Інституті філософії. «Доброзичлива іронія, а нерідко й сарказм проймав інститутську стіннівку «За творчу думку», черговий випуск котрої П. Копнін міг оцінити негативно тільки через... відсутність карикатури на нього (Мирослав Попович робив їх неперевірено)» [10, с. 18].

Інакше складається у другому наведеному випадку. Згадуючи критику П. Копніним інститутської стіннівки за відсутність карикатури на себе самого в праці «Полісутнісне homo...», В. Г. Табачковський не просто наводить вдалий приклад можливості прояву свободи в ситуації тоталітаризму та майже повної її відсутності, а власне, підтверджує свою концепцію «антропорятівної функції» сміху. «Тож, мабуть, гуморна вдача, навіть якщо її носій не заторкує соціально-економічних, політичних та ідеологічних реалій, є ще й принципово антитоталітарною» [8, с. 199]. Особливо якщо врахувати зроблене одним з шістдесятників Вадимом Скуратівським визначення тоталітаризму як концентрованої відсутності гумору.

Сміх в контексті антропорятівних практик (антропорятівні функції сміху). Сміх розглядається В. Табачковським як засіб самопоряткування людини, як важливий антропорятівний чинник. По-перше, він дає цьому теоретичне обґрунтування: у контексті «філософії особистого порятунку» сміх з часів «Веселої науки» Ф. Ніцше постає як нетрадиційна («протитрадиційна») форма критичної рефлексії. Сам Табачковський пропонує вислів «субліформа критичної рефлексії» [8, с. 202] та співвідносить з ним «субліформу інтелектуальної свободи» [7, с. 199] – так він називає відчуття гумору, що проявляє себе в умовах, котрі унеможливають свободу мислення. Через поняття «субліформа» обґрунтовуються ієрархічні стосунки між сміхом та гумором. Якщо відчуття гумору – це «субліформа» інтелектуальної свободи, то сміх – це не просто субліформа, а новий тип рефлексії, що має більш високий ступень свободи.

Гумор, «гуморна вдача» забезпечує наявність інтервалу поміж мислителем та антимисленевим середовищем. Сміх людини з самої себе Табачковський вважає за «найвищий вияв гуморної вдачі» [8, с. 200], звертаючись до розуміння сміху Ф. Ніцше. Відчуття гумору, що являється головною умовою можливості існування (породження) сміху, проявляється, на думку українського філософа, саме в умовах тотальної наруги та неможливості свободи. В даному випадку антропорятівна функція сміху та його модифікацій полягає у створенні простору свободи через дистанціювання, відсторонення від несприятливих умов.

Але попри уся позитивність сміху, попри його «антропорятівну функцію», треба розуміти, що той, хто продукує сміх, разом зі свободою отримує відповідальність. «Адже свобода – то не тільки Божий дар, але й тягар, пов'язаний з величезною відповідальністю суб'єкта кожного діяння» [7, с. 49]. Сміх над чимось чи на кимось як такий, що викликає відповідальність, збалансовується сміхом над собою, реабілітує занадто велике значення «справедливого» або «несправедливого» глузування.

Сміх – це могутній противажіль відчаю, світоглядному песимізмові, культивуванню людської неспроможності. Він приборкує те, чого людина не в змозі подужати: абсурдність життя, спряженість життя та смерті, вивільняє з безвихідних ситуацій, дозволяє бачити «святковий аспект» світу. Через сміх відкривається «друга правда» та «друге одкровення» про світ. Сміх поєднується з мудрістю – виникає «весела мудрість» та «філософський сміх». Саме у такій формі рефлексії можливо ставити питання про людину в її сутності та істині. Тому йдеться не лише про особистий порятунок, але й про «антропорятівні» чи «родорятівні» функції цього феномена у різних його модифікаціях: гумор, іронія, сатира. «Філософський сміх», подекуди «мовчазний сміх», рятує не лише людину, а і філософію, бо він протистоїть перетворенню серйозності фальшивого життя на фальшиву серйозність філософії. У Табачковського також йдеться про «сатиричну свідомість» («критичний екзистенціалізм сатиричної свідомості»), що розриває ілюзії та позерство.

Сміх – це синтетичний («синтезобудівний») феномен. Тому притаманні йому «антропорятівні практики» (практики «реанімації людини») він утворює як синтетичну єдність рефлексії, тілесної дії, жесту (іноді «жесту» думки та мови). В. Табачковський розглядає сміх як «обрядовий жест думки», протиставлений традиційній дискурсивності. У контексті розвитку всієї «київської світоглядно-онтологічної» школи це не є випадковим. В межах цієї традиції була глибоко осмислена діалектика практично-духовного освоєння світу людиною. Саме ця настанова на єдність «практично-духовного» стала вихідною для формування антропологічного напрямку сучасної вітчизняної філософії, перш за все, у версії В. Г. Табачковського. Як «обрядовий жест думки», як певна «жесторефлексія», сміх втілюється у «танцевально-сміхову терапію» («вставши вранці, врізати у самій сорочці в кімнаті трепака» – вслід за Миколою Гоголем пропонує нам, коли ми у відчаї, Віталій Табачковський (Див.: [8, с. 202]). Проте з самим танцем ми повинні бути обережними, попереджає нас відомий чеський письменник М. Кундера у вже загаданій «Книзі сміху та забуття» (Див.: [3, с. 116]). Він вказує на могутню силу «кола» – народного танця, який зачаровує і захоплює людину

у міцні обійми тоталітарної єдності і тотальної віри у фальшиво-серйозні цінності та ідеали. Але сміх у такому танці знаходиться поза «колом», так само, як і свобода. Тому так важливе це «танцювально-сміхове» поєднання, саме воно є антропорятівним. У сміховій настанові ми також повертаємося до досвіду єдності мови та «язика», який був добре знайомий у дитинстві: «показати язика» тому, що ми не сприймаємо. Чим не альтернатива плачу та прокльонам, теж своєрідним жестам?

«Філософія сміху» В. Табачковського – це антропорятівна і оптимістична світоглядно-емоційна настанова для усіх «Ното». Але ще й спеціально для таких «Ното», якими є філософи: настанова на можливість «щопліднішої взаємодії «когітальної» та «ріретальної» (від «гіге» – сміятися) здатностей людини» [8, с. 212].

Чи справді можливе створення такого «когітально-ріретального» простору? Маємо надію, що так, – хоча б на сторінках стійкої «Докси» та на традиційних конференціях «Про природу сміху», що «таки да» кожного квітня проходимуть в Одесі.

Примітки

¹ Це не єдиний випадок в історії «сміхових» «Докс», коли стаття філософа, що в них опублікована, потім стає частиною монографії і «працює» вже в іншому смислово-контексті, розгортаючи свій невичерпаний потенціал. Йдеться, наприклад, про есеї «Феномен прикол» Віктора Ароновича Малахова, яким він відгукнувся на запрошення взяти участь у конференції «Природа сміху» в тому ж 2003 році [6]. Цей есеї увійшов потім у книгу В. А. Малахова «Уязвимость любви» (Див.: [5]). Під час презентації видання у Києво-Могілянській Академії філософ пообіцяв, що він буде продовжувати розвивати «сміхову» тему, у тому числі, на сторінках «Докси». Маємо підставу упіймати його на слові.

² Ми розуміємо умовність віднесення тих чи інших сучасних вітчизняних філософів до певних шкіл та напрямків. Дискусії навколо цього розмежування течій, шкіл та напрямків ще точаться (Див., наприклад: [2, с. 12]).

³ Таке термінологічне сполучення застосовується у працях представників вітчизняної «світоглядно-антропологічної школи» – до такого визначення «світоглядної» школи з додатком «антропологічності» також вдаються дослідники.

⁴ Цікаво, що в підрозділі «Онтологічні передумови сміху» Табачковський частіше ніж будь-де застосовує слово Ното – саме воно фіксує онтологічний рівень розгляду людини у її «родовій всезагальності». «Родову всезагальність» тут треба розуміти не в якомусь природному сенсі,

а як певний комплекс онтологічно-антропологічних засад «людського способу буття».

⁵ «Філософсько-антропологічні студії-2008» були присвячені пам'яті самого В. Г. Табачковського (Див. : [11]).

1. Голубович И. В. Смех на границе субуниверсумов реальности: опыт осмысления феноменологической социологии А. Шюца // Δόξα / Докса: Збірник наукових праць з філософії та філології. Вип. 2. Про природу сміху.– Одеса: ООО Студія «Негоціант», 2002.– С. 87–92.
2. Гусев В. Ув'язнена філософія: діамат та істмат червоний позитивізм та червоний екзистенціалізм // Філософська думка: Феномен радянської філософії.– К., 2009.– № 3.– С. 16-20.
3. Кундера М. Книга смеха и забвения: Роман /Пер с чеш. Н.Шульгиной.– СПб.: Азбука-классика, 2004.– 336 с.
4. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах / В. Табачковський, А. Дондюк, Г. Шалашенко та ін.– К.: Наукова думка, 2004.– 246 с.
5. Малахов В. А. Уязвимость любви.– К.: Дух і Літера, 2005.– 560 с.
6. Малахов В. А. «Феномен прикол» // Δόξα / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. Вип. 3. Гносеологічні й антропологічні виміри сміху.– Одеса: ООО Студія «Негоціант», 2003.– С.179–186.
7. Табачковський В. Г. «Лабіринти свободи» у вітчизняному марксистському та постмарксистському антропологізмі // Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема сво-боди / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Т. В. Лютий та ін.– К.: Наукова думка, 2005.– 273 с.
8. Табачковський В. Г. Полісутнісне Ното: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклидової рефлексивності».– К.: ПАРАПАН, 2005.– 452 с.
9. Табачковський В. Г. Сміх як антропорятівний чинник та як особлива форма критичної рефлексії // Δόξα / Докса. Збірник наук.праць з філософії та філології. Вип. 3. Гносеологічні й антропологічні виміри сміху.– Одеса: ООО Студія «Негоціант», 2003.– С.139–148.
10. Табачковський В. Г. У пошуках невтраченого часу: (Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників).– К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 300 с.
11. Філософська антропологія та сучасність (пам'яті В. Г. Табачковського) // Філософсько-антропологічні студії'2008.– К.: Стилос, 2008.– 529 с.
12. Філософський енциклопедичний словник. Загал. ред. В. І. Шинкарука.– К.: Абрис, 2002.– 742 с.